

Az Andok térsége: történeti és földrajzi áttekintés

Földrajzi és etno-demográfiai útmutató

Jelen kötet tanulmányai a Középső-Andok országainak, azaz Ecuador, Peru, Bolívia társadalmi kérdéseivel foglalkoznak. Két térkép-vázlattal szeretnénk segíteni a könnyebb eligazodást a különböző etnikumok és földrajzi régiók között. Az első *Tawantinsuyu*, az Inka Birodalom „közúti térképe”, a legfontosabb inka utak és városok feltüntetésével. A térkép a történész *Espinosa Soriano* vízióját tükrözi a Birodalomról, amely szerinte alapvetően különbözött az óvilági birodalmaktól. Nem voltak szomszédos államalakulatok, éppen ezért nem voltak országhatárok sem. Nem lehet megállapítani, meddig terjedt a Birodalom, csak azt, hogy merre vezettek a legfontosabb útvonalak, és hol épültek olyan városok, ahol az élet éppen úgy az inka életvitel és szokásrend szerint zajlott, mint a fővárosban, *Qosqóban* (Cuzco).

A térképen feltüntettük a mai országhatárokat. Látható, hogy a Birodalom alapvetően a Hegyvidéken (Sierra) és a Tengerparton (Costa) épült ki, a mai Ecuador, Peru, Bolívia, Észak-Chile és Észak-Argentína területén. Ezekben a területeken már a spanyolok megérkezése előtt nagy lélekszámú földműves népesség élt, ők képezték a Birodalom alattvalóit. Az Inkák a gyors kecsuasítás politikáját követték: ennek keretében népcsoportokat költöztettek sok ezer kilométerre eredeti lakóhelyüktől, kecsua nyelven oktattak, és ez volt a hadsereg nyelve is. „Peru általános nyelve” a gyarmati korban is az adminisztráció és a hittérítés legfontosabb médiuma maradt. Azokon a területeken, amelyekre a Birodalom kiterjedt,

ma is jelentős kecsua ajkú népességet találunk. Becslések szerint a kilencvenes években az említett öt országban összesen körülbelül 10–12 millió ember beszélt kecsuául.

A korábban nagy lélekszámú őshonos csoportok közül az ajmara anyanyelvűek számát a különböző becslések ma egy- és hárommillió fő közöttire teszik. Az elsősorban Bolíviában élő ajmarák mozgalma a kilencvenes évekre jelentős politikai tényezővé vált, szövetségük még az országos választásokon is sikereket könyvelhetett el. A más andokbeli nyelveken beszélő népcsoportok (uru, pukina, tszacsila, chachi és mások) csak nyelvi szigetként élnek tovább, néhány ezer, esetleg néhány tízezer főre tehető a számuk.

A második térkép a különböző hegyvidéki és tengerparti etnikai csoportok, pontosabban a nyelvi csoportok földrajzi elhelyezkedését mutatja be napjainkban. Tájékoztató pontként elsősorban azoknak a városoknak és földrajzi régióknak a nevét tüntettük föl, amelyek a jelen kötetben közölt tanulmányokban is szerepelnek. A térkép-vázlatról a tengerparti spanyol ajkú és a hegyvidéki (spanyol ajkú, kecsua, ajmara, pukina és uru) csoportok elhelyezkedését lehet leolvasni. Igyekezünk jelezni, hogy a városok jellemzően nem kecsua ajkúak, de ha azt akarnánk, hogy a térkép tökéletes legyen, az Andok majd' valamennyi városát mentesíteni kellene a satírozás alól. A térképen nem tudtuk föltüntetni, hogy egyes területeken mekkora lehet a kecsua és ajmara többség vagy kisebbség aránya (erről ugyanis nem is állnak rendelkezésre pontos adatok), így a satírozott terület inkább azt jelzi, hol érvényesül még kecsua vagy ajmara befolyás, és hol nem. Nem tüntettük fel a kulturális és foglalkozási vagy nyelvidialektusbeli különbségeket, pedig ezeket mind a spanyol, mind a kecsua kapcsán sok nyelvész és antropológus fontosnak tartja.

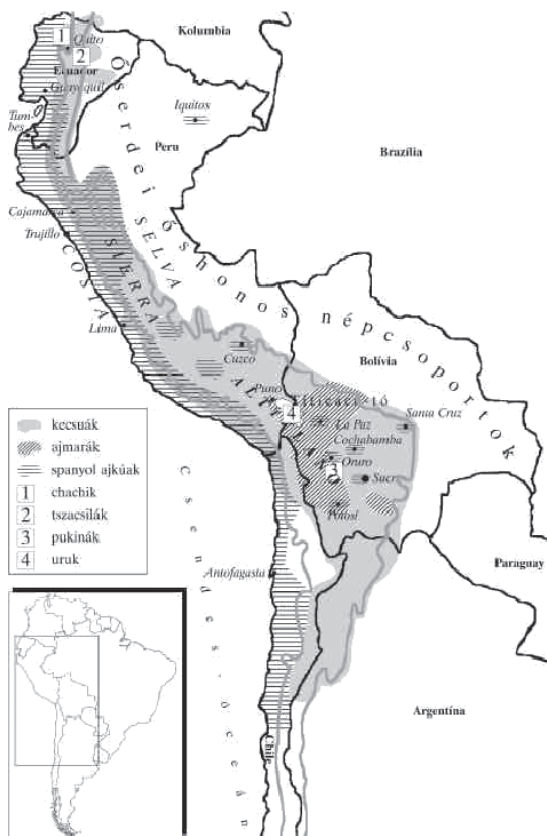
Vázlatunk tulajdonképpen egy kelet-európai szemléletű Andok-térkép, amely az országhatárokon átnyúló nyelvi-nemzetiségi össze-

tartozást sugallja, holott az ilyen összetartozás-tudat még távolról sem általános. Tudomásunk szerint a miénkhez hasonló szemléletű térképvázlat még nem készült az Andokról.

1. térkép

Az Inka Birodalom a mai országhatárok föltüntetésével,
Espinosa Soriano nyomán

2. térkép
A nyelvi-etnikai csoportok elhelyezkedése napjainkban
a Középső-Andokban

Történeti áttekintés

Jelen áttekintés olyan olvasó számára íródott, akiről feltételezzük, hogy keveset vagy éppen semmit sem tanult még az Andok történelméről. A hazai történelemoktatás keretein belül általában az Európán kívüli népekről, kultúrákról nagyon kevés szó esik, és nem tanulhatunk sokkal többet a latin-amerikai országok múlt századi történelméről sem.

Néhány oldalas áttekintésünk sajnos mindenképpen felületes lesz egy felkészült, a témát ismerő olvasó számára, de remélem, hogy be tudja tölteni azt a célt, hogy az érdeklődőnek egyfajta első benyomása alakuljon ki az Andok történelméről. Jelen áttekintés kimondottan konzervatív szemléletű, mintha az andokbeli elemi iskolai tankönyvek lapjairól lépett volna le; remélem azonban, hogy a szöveggyűjtemény többi írása meggyőzi az olvasót, hogy vannak más, ettől jelentősen eltérő, korszerűbbnek tekinthető történelemfelfogások is.

Kolumbusz előtti kultúrák

Amerika benépesülése Ázsia felől Kr. e. 40 000 körül kezdődhetett meg, s a dél-amerikai kontinens társadalmi fejlődése az óvilághoz képest óriási késéssel indult. Az első megtelepedett, földműves tevékenységet végző emberi csoportok az Andokban a régészet adatai szerint az időszámításunk előtti II. évezredtől datálhatók. Ez időtől fogva az Andokban vadász- és földműves társadalmak, harcos nemzetségek, törzsek, államalakulatok emelkedtek fel, majd tűntek el az egymást követő háborúk és népvándorlások következtében. Az elbukott civilizációk kulturális vívmányai azonban tovább éltek a falusi emberek hagyományaiban, a vallásban, a papság tudásában. Ez segített nemzedékről nemzedékre átörökíteni a terület sajátos kultúráját, a művészet megkülönböztető stílusjegyeit.

Az idők folyamán az Andok térségében jó néhány kiemelkedő kulturális térség alakult ki. Az egyszerűsítés igénye miatt (azaz, hogy az olvasó egy vázlatos képet kapjon, amit jobban megjegyezhet, de távolról sem pontos) ezeket területi alapon négy csoportba soroljuk: a középső andesi hegyvidéken és a tengerparton az északi és a déli térségeket. E kulturális áréak az idők folyamán olykor kapcsolatba kerültek egymással, de ábrázoló- és díszítőművészetük mindvégig megőrizte eredeti stílusjegyeit. Az északi és a déli kultúrák ornamentikáinak karakterjegyei nagyon különbözők, míg a közbülsők általában bizonyos átmenetet képeznek. Az egyszerűsítés igénye miatt minden kulturális területről egyegy markáns, jól megragadható kultúrát emelek ki, ami sajnos azzal jár, hogy jó pár értékes régészeti lelőhely még említésszinten sem kerül bemutatásra.

A spanyol hódítás előtt 300 évvel, az andokbeli indián civilizációk utolsó fejezetében az Inkák megjelenése váratlan és addig nem tapasztalt mértékű gazdasági és társadalmi változásokat eredményezett, egyesítette és kölcsönhatásba hozta az Andok korábbi kulturális térségeit. (Mivel az Inka megnevezés nem népnév – az Inka Birodalom lakói kecsua, ajmara és más őshonos népek voltak –, hanem az uralkodó család neve, mai fogalmaink szerint egy nemzeti név, melyet több Inka leszármazott – például Garcilaso de Vega – családnévként is használt, az Inka szót jelen kötetben, a megfelelő értelmi környezetben következetesen nagybetűvel írjuk.)

A perui Andok északi vidéke: Chavín

Az Andok fiatal lánchegység, amelynek láncai észak és dél felé a kontinens teljes hosszában, kelet-nyugati irányban viszont csak néhány száz kilométer szélességben húzódnak. A perui tengerpart felől közeledve a hegyek meredeken emelkednek sok ezer méteres magasságba. Óriási tömegüket keskeny folyóvölgyek tagolják.

Az oxigénszegény, hideg éghajlatú hegyvidéken a folyók az életet viszik a kietlen tájba; keskeny partjaik sok munkával megművelhetővé tehető. A Marañón folyó vízgyűjtő területén fekszik Chavín de Huántar romvárosa.

E kultúra gyökerei egyelőre teljességgel ismeretlenek számunkra. A régészek a '60-as években azzal a meglepő ténnyel találták szembe magukat, hogy a perui hegyekben olyan lelőhelyet sikerült feltárniuk, amely minden valószínűség szerint egy egykor fejlett társadalom gazdasági, politikai és kulturális központja lehetett. Semmi nyomot nem találtak azonban, ami a kezdetekre utalt volna.

Egyes kutatók szerint ez a kultúra az Amazonas menti őserdőben alakult ki, és a hajdani birodalom csapatai később, elfoglalva a magas hegyek termékeny völgyeit, oda tették át székhelyüket. Mivel az őserdőben nincsenek sziklák, e népek a feltételezés szerint fából építkeztek, ezért anyagi kultúrájuk az évezredek során elenyészett.

Chavín de Huántar romjait a '60-as évektől fogva ismerjük. Ez a lelőhely néhány nagy teraszról és üregekbe vésett, falazott helyiségekből áll. A legelső leletek Kr. e. 1000-re datálhatók. A régészeti emlékeket nagyon kemény, vulkanikus kövekbe faragott, hihetetlenül pontos és szép vonalú, bonyolult rajzolatok jellemzik. A rajzokon a jaguár és a madár – talán hárpia, vagy kondorkeselyű – jelképei uralkodnak. Ezen istenségek kezében vagy fejdíszeként gyakran kígyókötegeket láthatunk. Kígyókból formázták a rajzoló az embert idéző alakok haját, fülét is. A képeken dominánsak az erő jelképei: a hatalmas agyarak, karmok. Kiemelkedő szerepet kap a száj, a villogó fogak, melyek egy ábrázoláson több helyen is feltűnnek. Egy-egy szájból gyakran emberi vagy állati testrészek kanyarognak elő. Chavín de Huántar kultúrája időszámításunk kezdete körül elbukott, de hatása még sokáig tartott. Ornamentikus művészetének markáns stílusjegyei a későbbi korok régészeti emlékein is fellelhetőek.

Észak-perui tengerpart: Moche és Chimú

Peru tengerpartja előtt folyik el az Antarktisz felől érkező, hideg vizű Humboldt-áramlat. A hideg víz áldás és csapás is a tájra. Áldás, mert a hideg vízben sok tengeri moszat és plankton él, ami rengeteg halat vonz e vidékre, és biztos megélhetést nyújt a halászoknak. Csapás, mert a hideg víz alig párolog, így a vidék fölött nincs felhőképződés: Peru és Chile tengerpartja a világ egyik legszárazabb sivataga. A természeti adottságok, a jó halászati lehetőségek már a korai időkben sok embert vonzottak az elhagyatott folyóvölgyekbe. A völgyekben öntözéses földművelést is végeztek.

A csatornák építése sok ember összefogását igényelte, és ez erősen szervezett társadalmak kialakulásához vezetett. A Moche, vagy más néven Mochica állam legrégebbi kultúrrétegei Kr. e. háromszázból származnak. A birodalom csillaga az idők során többször lehanyatlott, de végül mindig megerősödve emelkedett fel. A régészek öt fontos korszakot különböztetnek meg, elsősorban a kerámiaedények és azok festésének stílusa alapján.

A sós, száraz tengerparti homok tökéletesen konzerválta az utókor számára azokat a szötteseket, fafaragásokat, amelyek más talajban elbomlottak volna. Az ezeréves temetőkből a régészek nem a halottak csontvázait találják, hanem szinte ép múmiájukat. Múzeumi gyűjtemények őriznek olyan ép szövőszékeket, hogy a rajtuk levő, félbemaradt textíliát tovább lehetne szőni. A bőséges leletanyag alapján e kultúrát már jobban ismerjük.

A mochica kerámiafestés jellemzői a rajzolt, finom vonalak, a pontos ábrázolás. A kerámiákat nagy mennyiségben készítették, s a mindennapi élet összes eseményét megörökítették rajtuk. Mélységes realizmussal ábrázolták a beteg, púpos, vak embereket, a szerelmes jeleneteket is. E kultúra messze északra és dél felé is hatott. Az itt érlelt motívumokkal Ecuadorban és a Lima folyó völgyében is találkozhatunk.

A legutolsó mochica korszak Kr. u. 800-ig tartott. Utána több városállam egyesüléséből megalakult a Chimú birodalom. A csimuk jórészt átvették a mocsikák kultúráját. Vallásuk középpontjában Naymlap isten állt, akit gyakran szertartási aranykések markolatán ábrázoltak. A késeket feltételezhetően emberáldozatokhoz is használták. A csimuk fővárosa, Chan-Chan a mai Trujillo mellett több százezer lakost számlált. Autonómiájukat az Inkák, sőt, a XVII. századig a spanyolok alatt is megőrizték. A spanyolok az ő földjükön léptek először Peru partjára. Az azt követő évszázadok alatt a csimukat kiirtották vagy asszimilálták.

Dél-perui tengerpart: Nazca és Paracas

E kulturális térség két legfontosabb központja a Nazca-fennsík kietlen kősivataga, és a Paracas-félsziget terméketlen homoksivataga volt. E két letűnt kultúra nem csupán a régészek, de a tudományos-fantasztikus regények íróinak is kedvelt vadászterülete.

A Nazca-fennsík arról híres, hogy e hatalmas kopár fennsíkon hihetetlen nagy ábrákat és tökéletesen egyenes vonalakat rajzoltak a talajba az ismeretlen elődök. Az ábrákat óriási méreteik miatt nem is lehet látni a földről, csupán a levegőből, illetve a környező hegyoldalokról. A sivatag kövei között a régészek törött és ép edények ezreit találták meg. Bár nyilvánvaló, hogy a fennsíkon sohasem állhatott város, az edényekből sok százezer ember étkezhetett és ihatott volna. A kerámiák formája nem olyan változatos, mint Moche kerámiái, de festésük mindennél pazarabb. Rengeteg időálló színt használtak, csodálatos arányérzékkel rajzoltak. Absztrakt ábrázolásuk az elvonatkoztatni tudás legmagasabb szintjeit képviselik.

Ami Nazca a kerámiában, az Paracas a szöttesekben. A tengerparti félsziget sós homokja két fontos lelőhelyet őrzött meg nekünk. Az ősbibb, Paracas Cavernas az időszámításunk előtti II. évezredből származik, Paracas Metropolis pedig Kr. e. 300-ból. Mindkettő a

világ legnagyobb temetői közé tartozik. Semmi olyan nyomot nem sikerült azonban felfedezni, amely a kezdetekre, a kultúra kialakulására utalt volna.

A leletanyagok alapján Nazca és a két Paracas művészeti stílusát nagyon hasonlóan találjuk. A paracas-félszigeti lelőhelyekről rengeteg szőttés került elő, melyeket a sós homok épen őrzött meg számunkra. A szőttések java része polikróm technikával készült. Színviláguk, sokféleségük és lágyságuk, puhaságuk joggal ejtenek minket ámulatba. Gyakran nem az anyagot, hanem a fonalat festették. Úgy szőtték, mintha ecsettel festettek volna: kicsi alakokat, embereket, démonokat, hétköznapi és absztrakt jeleneteket örökítettek meg bámulatos technikai tökélyel. A szövetek nem csupán sodrott fonalból, de tollból, denevérszörből is készülhettek, s gyakran díszítették gyöngyökkel is.

Paracas és Nazca kisugárzása nem terjedt ki nagy területre, ott viszont meghatározó volt: Ancón, Ica és Chancay művészetére is e stílusjegyek jellemzőek. A terület a Warí-korszakban, Kr. u. 800 körül a hegyvidéki birodalom uralma alá került. Ekkor jelent meg itt az ún. parti-Tiahuanaco stílus. Warí bukása után e terület újra ősi stílusát követte, majd az Inka-kor megint hegyvidéki elemeket hozott művészetébe. A terület lakossága jórészt áldozatul esett a spanyol hódításnak, és az azt követő járványoknak. Ma a dél-perui tengerpartot elsősorban a fehérek, a rabszolgaként idehurcolt feketék, és hegyvidékről ideszármazott indiánok utódai lakják.

Paracas területén egy évezreddel később, a Warí-időszakban és az Inka-korban a Nap-kultusz legfontosabb zarándokhelye alakult ki. Többen feltételezik, hogy a közvetítő szerepet betöltő kecsua nyelv a paracasi zarándokok találkozásainak alkalmával egyszerűsödhetett olyanná, amilyennek ma ismerjük.

Dél-andesi magassföld: Tiahuanaco, a Warí- és az Inka-kor

A negyedik kulturális áram az Andok zord éghajlatú déli területein alakult ki. A Magassföldön, azaz az *Altiplanón* a viszonylag sík terep nem kedvezett a falusi önellátásnak. A természeti adottság nemcsak a kiterjedtebb kereskedelmet tette lehetővé, de azt is, hogy egyes népcsoportok másokat leigázzanak, s tartósan ellenőrzést gyakoroljanak felettük. Az idők során a pukinák, az uruk, az aymarák, és a kecsuák uralták ezt a területet. Hatalmukat gyakran új népvándorlások törölték el a föld színéről. Az Altiplano ma is az indián népcsoportok, nyelvek és kultúrák gazdag tárháza.

A fennsík szíve a Titicaca-tó, a világ legmagasabban fekvő tava. Mítoszok és mesék tömegei kapcsolódnak a rejtélyes tóhoz, amely mindmáig őrzi titkait, akárcsak a spanyolok elől habjai közé menekített inka aranykincseket. A tó déli partján fekszik Tiahuanaco romvárosa. A kultikus központ már a kezdeti időktől fogva kiemelkedett a többi város közül. Fénykorát a klasszikus periódusban, az időszámításunk szerinti első évezredben élte. A város épületei hatalmas, földrengéseknek ellenálló kőtömbökből álltak. Leghíresebb építménye a Napkapu, a világ legnagyobb egyetlen kőből faragott szobra. Egy kaput mintáz, melynek félfáján faragott fríz fut végig. Ennek központi figurája Viracocha, a Napisten.

Még az első évezredben történt, hogy talán az aymarák térnyerése következtében megdőlt az uru indiánok országa. A korábbi államalkotó népet a hódítók elüldözték. Java részük eldugott folyóölgyekbe menekült, egy csoportjuk pedig a szentként tisztelt Titicacatóra. A tavon növvő nádat levágták, a tó közepére hordták, s az így kialakított mesterséges szigeten letáboroztak. Ma is ott élnek. Évről évre új réteg nádat tesznek a régire, amire azért van szükség, mert a régi nádszálak fokozatosan megszívják magukat vízzel, elnehezednek, és lassan elsüllyednek. Az uruk szigetén ma is minden nádból készül: a házaik, a csónakok, a gyermekjátékok.

Kr. u. 800 körül egy új birodalom katonái hódították meg a fennsíkot. A hódítók észak felől érkeztek, a birodalom politikai központja a távoli Warí lett. E birodalom uralma alatt egyesítette az egész Altiplanót, terjeszkedett északra, a perui Andok vidékére, s elfoglalta a tengerparti Ica, Chancay, Nazca vidékét. Mindezekre a területekre elvitte Tiahuanaco kultúráját, a teraszos és az öntözéses földművelés technikáját, és államnyelvét, mely valószínűleg az ajmara egyik dialektusa volt. Később a Warí Birodalom bukásával jó időre elbukott a Tiahuanaco kultúra is. A birodalom elkergetett urai, mint egykor az uruk, elbujdostak, megközelíthetetlen, távoli völgyekben kerestek menedéket. Valószínű, hogy ilyen bujdosókból állt az Inka-nemzetség is, akik – eredetmítoszuk szerint – a Titicacató partjától vándoroltak a Cuzco-medencéig. Történetük a Kolombusz előtti Andok históriájának utolsó fejezete.

Az inkák családja 1100 körül telepedett meg a Cuzco-medencében. Hamarosan a helyi lakosság vezetőivé emelkedtek, s az első inka, a Nap fia, Manco Capac megalapította Cuzco városát, a Világ Köldökét. Az inkák a XIV. század közepétől kezdve alig 150 év alatt meghódították az Andok és a tengerpart java részét, a mai Kolumbiától egészen az argentin pampáig. A birodalom lakosainak többsége a kecsua vagy az ajmara nyelvet beszélte. E kettő a spanyolon kívül ma is az Andok legfontosabb nyelve. A hivatalos nyelv a kecsua, azaz a *runa szimi* volt. A hatalmas birodalom egyesítette a négy leírt kulturális térséget is, és felgyorsította közöttük a gazdasági és kulturális érintkezés folyamatát. A művészeti életet ez a kor sok új vonással gazdagította. Megszületett a hajlékony runa szimi nyelven alapuló udvari költészet, amely az inka-kori színjátszás és a zenei élet alapja lett.

A kor tárgyi művészete részben a tiahuanacói kultúra hagyományait követi. Ez megmutatkozik az inka építészet nagyszerű, monumentális jellegében is. Más területeken viszont élesebben figyelhetőek meg a korszakváltás jelei. A birodalom és a hadsereg igényeinek kielégítésére megjelent a tömegtermelés. A háziipart az

állam előírások, szabványok bevezetésével szervezte újjá. A kor textil- és kerámiaművészetének ornamentikái leegyszerűsítettek, geometriai mintájúak.

Az inkák idején az ötvösművészet szakrális tevékenység volt. Alkotásaira a nemesfémek alaposan munkált, magas technikai tudásról árulkodó feldolgozása a jellemző. A kegytárgyként készített arany- és ezüstsobrocskák ég felé kívánczó, elnyújtott alakjai a kor jellegzetességei.

A birodalom virágzásának 1532-ben a spanyolok hódítása vetett véget.

Konkviszta és spanyol gyarmati uralom

Több sikertelen előzmény (1524, 1526) után Francisco Pizarro partraszállásával (1532) kezdődött meg az Inka Birodalom spanyol hódítása, azaz a *konkviszta*. Az első esztendő történetét magyar nyelven is sok helyütt megírták: Francisco Pizarro alig száz emberével a tengerpartról Cajamarcába vonult, ahol találkozott az uralkodóval, Atahualpával, aki épp akkoriban vívta ki a győzelmet a testvére, Huáscar ellen viselt polgárháborúban. A spanyolok Atahualpát egy merész rajtaütéssel foglyul ejtették, miközben saját táborukat egy tízezer fős inka hadsereg vette körül. A két fél hónapokon keresztül sakkban tartotta egymást; eközben Atahualpa a spanyol táborból irányította a birodalmat (egyebek közt meggyilkoltatta Huáscárt, akit Cuscóban tartottak fogva), a spanyolok pedig kisebb csapatokkal merész akciókat hajtottak végre (pl. Gonzalo Pizarro és néhány társa, több tízezer zarándok és a helyi papság ellenállását letörve kirabolta a pachacamaci zarándokhelyet). A spanyolok időközben erősítést kaptak, és mivel már nem volt szükségük Atahualpára, megfojtották, annak ellenére, hogy az uralkodó előzőleg minden követelésüket teljesítette, így pl. felvette a kereszténységet, telehordatott egy nagy termet arannyal.

A spanyolok katonai fölénye vitathatatlan volt: a konkviszta éveiben a néhány tucat vagy legfeljebb néhány száz fős spanyol csapatok sorozatosan arattak látványos győzelmeket a sok ezer, olykor tízezer fős inka alakulatok felett. Sikerük oka részben politikai (az inka hadsereget demoralizálta a polgárháború, majd uralkodójuk túszul ejtése, végül a sorozatos vesztes csaták) részben technikai jellegű. Elsősorban nem is a kezdetleges tűzfegyverek vagy a feltételezett ijedelem volt az inka hadak sorozatos kudarcának oka, hanem az európai harcmódor, a lovasság, a páncélzat, a dárda és a kard használata: mindezek teljesen ismeretlenek voltak az Andokban. A konkviszta néhány év alatt befejeződött, az egykori Inka Birodalom területe spanyol alkirályság lett. Az Inka Birodalomtól délre fekvő területek (Chilében Araukánia, a Bio-Bio folyótól délre, Argentínában pedig Patagónia), a XIX. századig de facto függetlenek maradtak. Araukánia őslakói, a mapuchék Chilében ma is jelentős kisebbséget alkotnak; Patagónia népeit viszont 1878-79-ben Julio Argentino Roca tábornok népiertő hadjáratban semmisítette meg.

A spanyol kincstárnak küldött aranykincseknek köszönhetően a szegény sorból származó, analfabéta Francisco Pizarro nemességet és alkirályi címet kapott, 1535-ben megalapította az új fővárost, a tengerparti Limát, magánvagyonából pedig szülőfalujában, az estremadurai Trujillóban egy székesegyház méretű templomot építtetett. A spanyol gyarmati berendezkedést előbb egy inka felkelés rázta meg (*II. Manco Inka* felkelése Cuscóban 1537-ben), majd a hódítók egymás elleni harca (Francisco Pizarrot például 1541-ben, limai otthonában gyilkolta meg a konkvisztádorok rivális csoportja), majd egy, a koronától független gyarmat létrehozására törekvő összeesküvés (*Gonzalo Pizarro* felkelés, 1544).

Az évtizedeken át tartó politikai káosznak *Francisco de Toledo* alkirály vetett véget, aki 1569-1581 közötti kormányzása alatt kialakította a gyarmati uralom alapjait. Ennek részeként 1572-ben leszámolt az őserdei rejtekébe, Vilcabambába visszavonult inka miniállammal, az utolsó uralkodót, Tupac Amarut pedig Cusco főterén

kivégeztette. Rendeletileg tiltotta az inka múlt és indián hagyományok megtartását, és ezzel egyidejűleg megerősítette a katolikus missziókat, segítette a városok kialakulását, egyetemeket alapított. Nem bízott a spanyol birtokosokban sem, ezért valódi birtokok helyett ún. *encomiendák* létesültek, amelyeknek nem tulajdonosa, hanem kezelője volt. Az indián származású nemesek, a *kurakák* a spanyolokéhoz hasonló jogokat kaptak, de nem keveredhettek; az egymással szembenálló két elit volt a gyarmati uralom egyik alapja, amelyben az alkirály töltötte be a mérleg nyelve szerepét. Toledo idejében kezdtek el kiaknázni a Potosí környékén található ezüstbányákat, melyek hozama meghatározó lett a nemesfém-kivitelben az egész gyarmati időszak alatt. A bányaművelés munkaerő-szükségletének kielégítésére Toledo alkirály felelevenítette az inkakori kényszermunka, a *mita* intézményét, amelynek keretében az évtizedek alatt sok százezer, talán több millió indiánt vezényeltek bányamunkára. Bár tevékenysége évszázadokra meghatározó jelentőségű volt, hűtlen kezelés miatt 1581-ben letartóztatták, életét egy spanyol börtönben fejezte be.

Az alkirályságok közigazgatási határai a gyarmati időkben néhányszor megváltoztak. A limai alkirályság kezdetben az egész Középső-Andok területét felölelte, ám 1739-től az északi területek Nueva Granada alkirálysághoz, *Alto Perú*, a mai bolíviai területek pedig 1776-tól (a mai Argentínával és Uruguayjal együtt) a La Plata alkirálysághoz tartoztak.

Bár a gyarmati kor alatt a kereszténység és a spanyol kultúra elsőse megkérdőjelezhetetlen maradt, az indián elem kulturális reprezentációjára számos lehetőség mutatkozott, elsősorban az indiánok óriási (több százszoros) számbeli fölénye miatt. A kereszténység felvétele ugyan általános volt, ám az őshonos lakosság emellett tovább folytatta korábbi vallásos gyakorlatait. A keresztény és az andokbeli vallásos elképzelések összeolvadásának (*szinkretizmus*) számos változata alakult ki. A kispapok többsége indián származású volt, és a misszió nyelve is hosszú időn keresztül a kecsua, nem pedig a

spanyol. A XVII. század folyamán a kecsua nyelv olyan területeken is terjedt, ahol korábban nem volt Inka Birodalom. (A témával kapcsolatban lásd *Juan Carlos Estenssoro* írását, kötetünkben).

A spanyol gyarmatokon kialakult kasztrendszer (*castas*) rögzítette azt a sajátos munkamegosztást, hogy a földet alapvetően az indiánok művelik, a fehérek pedig többnyire a városokban laknak. Ez az etnikai munkamegosztás jócskán túlélte a gyarmati kort: a paraszt és az indián az Andokban ma is jóformán egyet jelent, a városba költöző indiánoknak pedig legalábbis egy kulturális asszimiláción kell keresztülniük. A fekete rabszolgaság az Andokban nem volt jellemző, többnyire háziszolgaként tartották őket a spanyolok, elvéve egy-egy nagybirtokon tértek csak át a fekete munkásokra az indiánok helyett. Ezekben a völgyekben, illetve a tengerparti városokban ma is élnek a feketék leszármazottai.

A gyarmati uralom évszázadai alapvetően nyugalomban teltek, csak elvéve volt példa felkelésekre, zendülésekre (ezek közül kiemelkedik *Juan Santos Atahualpa* felkelése az őserdei területeken, 1742-1756). A kreol és indián elit közötti egyre mélyülő szakadék, illetve az indiánok adóztatásának újabb, megalázó formái azonban a XVIII. század végén előkészítették a talajt egy nagy indián felkelésnek, illetve később a gyarmati uralom összeomlásának.

II. Tupac Amaru felkelése és a felszabadító küzdelmek

A Tupac Amaru-felkelés 1781. december 6-án, két spanyol adószedő felkoncolásával kezdődött, a dél-perui hegyvidéken található Tun-gasucában. Az adószedők a helyi nagybirtokos, a kuraka származású José Gabriel Condorcanqui házát is felforgatták, aki megelégtelt az inzultust, és kardot rántott. Az adószedők a falu feletti hegygerincen levő kápolnába menekültek, de a lázadók ott sem kímélték őket. Condorcanqui ekkor meghirdette a spanyolok elleni általános harcot. Kinyilvánította, hogy ő az 1573-ban Cuscóban felnégyelt

utolsó Inka, Tupac Amaru leszármazottja, és felvette a II. Tupac Amaru nevet. A felkelés híre a Középső-Andok szinte teljes területét lázba hozta, a mai Ecuadortól Bolíviáig mindenütt voltak forradalmi megmozdulások.

A harc kezdetben jelentős sikerekkel járt, elsősorban a meglepetés ereje miatt, és mert jóformán tömegmozgalommá nőtte ki magát. II. Tupac Amaru zászlaja alá csapatostul jöttek indián származású, alacsony rangú katonák is, akikből hadsereget szervezett. A kreolokat azonban nem sikerült a forradalom mellé állítania, mint ahogy az is megbosszulta magát, hogy katonailag nem volt kellően előkészítve a felkelés. A britek ugyan támogatták a felkelőket a spanyolokkal szemben, ám ez a támogatás már csak azért sem lehetett elégséges, mert a kikötők végig spanyol kézen maradtak, a felkelés csak a hegyvidékre terjedt ki. Végül egy év múlva II. Tupac Amaru csapatait a gyarmati hadsereg szétszórta, a vezetőt pedig Cusco főterén éppúgy felnégyelték, akár évszázadokkal korábban elődjét. A felkelés a mai Bolívia területén még közel egy évig tartott. A felkelés emlékét az andokbeli népi hagyomány ma is őrzi (a témával kapcsolatban lásd *Kardulesz Rita* írását, kötetünkben).

A Tupac Amaru felkelés leverését minden korábbinál véresebb megtorlás követte, amely nemcsak a felkelő családok, hanem általában az indián származású nemesek, illetve a felkelő indián faluközösségek ellen irányult. A gyarmati uralom korábbi alapját képező kettős társadalom megszűnt. Gondolhatnánk, hogy a megváltozott helyzet vezetett az andokbeli országok függetlenségi törekvéseihez: a kreol elitnek nem volt tovább szüksége a mérleg nyelvére, azaz a spanyol alkirályra. Valójában azonban az Andok országaiban a kreol elit a lehető legtovább ragaszkodott a gyarmati rendszerhez, a spanyol hadsereg ugyanis védelmet biztosított egy újabb indián felkelés ellen.

Amikor Napóleon megszállta Spanyolországot (1808), a latinamerikai gyarmatok rövid időre de facto függetlenné váltak. Több alkirályságban a kreol elit ezt liberális reformok, illetve a tényleges

függetlenség kivívására igyekezett kihasználni (Cádizi alkotmány 1812, Argentína függetlensége 1816, Kolumbia 1819, Mexikó 1821). Bár Cuscóban (1812-14), La Pazban (Murillo-felkelés 1809) Quitóban (1809) és másutt is voltak függetlenségi megmozdulások, 1814 után a Középső- Andokban megerősödött a restaurálódó abszolutista spanyol hatalom. Peru csak 1821-ben, Bolívia pedig 1825-ben vált önálló állammá, miután San Martín plebejus csapatai délről, (az akkor már független) Argentínából, Simon Bolívar csapatai pedig Kolumbia felől „felszabadították” ezeket a területeket, és az ayacuchói csatában (1824), Antonio Sucre vezetésével döntő győzelmet arattak a spanyol gyarmati hadsereg felett. A harcokban az indiánok nem vettek részt, a limai és felső-perui kreol elit pedig megosztott volt, sokan a felkelőket, mások a spanyolokat támogatták.

A mai Ecuador vidéke a felszabadítási küzdelmek után Nagy-Kolumbiához került; ez a terület Bolívar halála után, 1830-ban szakadt le és lett önálló állam.

A független államok XIX–XXI. századi története

A függetlenségi háborúk után létrejött latin-amerikai országok nem nemzetállamok voltak: területükön különböző nyelveket beszélő őshonos népcsoportok is éltek, miközben az államnyelv minden volt spanyol gyarmaton a spanyol maradt. A három andokbeli állam, Ecuador, Peru és Bolívia annyiban sajátos, hogy itt a lakosság túlnyomó többsége, becslések szerint 85-95 százaléka indián származású volt a függetlenség hajnalán. Az indiánok többsége akkoriban is kecsuául beszélt, igaz, Bolíviában már akkor többmillió ajmara kisebbség is élt. A hatalomra kerülő kreol elit többnyire a felvilágosodás talaján állt, és fokozódó türelmetlenséggel nézte az indián lakosság babonának nevezett vallási rítusait, hagyományait. A kecsua nyelv és indián hagyományok kiszorultak a templomokból, az oktatásból és a nyilvános reprezentációból (lásd *Juan Carlos Estenssoro*

írását, kötetünkben). Mindehhez a fokozódó gazdasági elnyomás is társult: a szabad verseny és a piacgazdaság jegyében megszűnt az indián közösségi gazdálkodás gyakorlata, a kreol birtokosok egymás után vásárolták fel az indián kisgazdák földjeit, akik így mezőgazdasági munkásokká, cselédekké váltak (lásd *Carlos Ivan Degregori* és *Andrés Guerrero* írását, kötetünkben).

Az új államok gyors ütemben alakították ki nemzeti identitásuk alapelemeit, amely alapvetően a szabadság és függetlenség kultuszán nyugodott. Gyors ütemben, néhány hónap alatt elkészültek a nemzeti zászlók (többnyire trikolor), nemzeti címerek, himnuszok. A felszabadító háborúk hőseiről országokat (Bolívia), városokat (pl. Sucre) vagy nemzeti pénzt (Boliviano, Sucre) neveztek el.

Az államalkotó kisebbség a kreol, azaz a spanyol származású latin-amerikai volt, amely a XIX. század végétől tudatos bevándorlás-politikával is igyekezett erősíteni a fehér elem nagyobb számarányát az Andok térségében. A bevándorlók többsége (akárcsak az USA-ban vagy Argentínában) olasz, német vagy közép-európai volt, akik azonban hamar elspanyolosodtak, és a pozitív diszkriminációnak köszönhetően az indián származásúaknál magasabb társadalmi státusúvá váltak. Ezenkívül főleg Peruban jelentős volt a japán migráció is, leszármazottaik ma egy kb. 300 ezer fős közösséget alkotnak. A mai andokbeli országok városi lakosságának identitásában fontos szerepet játszik a bevándorló-tudat, azaz, hogy az őseik sok helyről érkeztek, de ők maguk már ecuadoriak vagy peruiak, mert itt születtek, nőttek fel, és az adott ország polgárai.

Az egyes országok nemzeti elitje nem habozott háborút indítani, ha az ország érdekei megkívánták: a XIX. század minden évtizedére esett néhány háború Latin-Amerikában. Peru sikerrel védte meg guano-szigeteit a spanyolokkal szemben (callaói csata, 1866), a guano évtizedeken át az ország gazdagodását segítő fontos exportcikké vált. Az Andok térségében a legnagyobb jelentőséggel az 1879-es ún. salétromháború járt. A puskaporgyártáshoz (és sok másához) szükséges stratégiai ásványkincs nagy mennyiségben fordul

elő a tengerpart-melléki hegyvidéki sivatagban (Antofagasta tartományban), mely abban az időben Bolíviához tartozott. Bolívia és Peru szövetségben harcolt Chile ellen, ám a chilei haderő felkészültebb volt, előbb vízen, majd szárazföldön arattak döntő sikereket, 1881-ben Limát is elfoglalták. Bolívia elveszítette a salétrommezőket és teljes tengerpartját, és Peru is veszített délen néhány tartományt. A salétrommezőknek jelentős szerepe volt abban, hogy Chilében a XIX-XX. században erős és tehetős középosztály jött létre (lásd *Larissa Adler Lomnitz* írását, kötetünkben), míg Bolíviában állandósult a tőkehiány és a szegénység, Peruban pedig szélsőséges társadalmi különbségek alakultak ki. Bolívia később a Paraguay ellen vívott háborúban (1932-35) elveszítette a Gran Chaco területeit, összességében mai területe alig fele annak, ami a függetlenség kiáltásakor volt. Ecuador és Peru a XX. században vívott egymással több háborút, ezek kiváltó oka egy másik stratégiai nyersanyag, az ecuadori őserdőben található kőolaj volt. 1941-ben Peru egy gyors támadással megszerezte a kérdéses területeket, majd az Egyesült Államok beavatkozásának köszönhetően fegyverszünet állt be, melyet a kilencvenes évekig gyakran szakított meg hosszabb-rövidebb fegyveres incidens. A területszerzés ellenére a kőolajmezők java része Ecuadorban maradt, mert ezek többségét a negyvenes években még nem ismerték.

A XX. században az andokbeli országok belpolitikáját a jobb- és baloldal küzdelme jellemezte, amely küzdelem gyakran fegyveres konfliktussá is fajult. Bár Peruban a marxista APRA (és más centrista vagy baloldali mozgalmak) többször kormányra kerültek, illetve 1968-80 között a puccsal hatalomra kerülő baloldali Forradalmi Kormány diktatúrája volt hatalmon (Juan Velasco, majd 1975-től Francisco Morales vezetésével), az Andok országait a múlt évszázadban többnyire az USA által támogatott jobboldali kormányok vezették. A leninista vagy maoista ellenzék sokszor nyúlt a fegyveres harc eszközehez, például Bolíviában az 1952-es felkelés vagy Che Guevara balsikerű fellépése 1966-ban, Peruban az Abimael Guzmán

vezett Fényes Ösvény (Sendero Luminoso) az 1970-80-90-es években. A forradalmi marxista erők ellen az USA által támogatott diktatórikus rezsimek léptek fel, Bolíviában 1964-82 között, Ecuadorban a 70-es években.

A nyolcvanas években mindhárom országban konszolidálódott a parlamenti demokrácia, bár a lelkesedést a kilencvenes években általános csalódottság és kiúttalanság váltotta fel; ezt jelzi a politikai irányzatok gyakori váltakozása, új formációk folytonos létrejötte. Peruban például a jobb-, majd a baloldali kormányzati ciklusa után 1990-ben a minden politikusban csalódott peruiak a jóformán ismeretlen perui japán származású jelöltre, Alberto Fujimorira szavaztak, akit (a választási rendszer manipulálásával) kétszer is újraválasztottak; jelenleg Japánban, önkéntes száműzetésben él. Ecuadorban 1998 és 2000 között a többször nevet és formációt váltó Népi Demokratikus Párt nemzeti-szociálistakeresztény, egyszerre jobb- és baloldali kormánya került hatalomra, a művelt (ma a Harvardon oktató), arab-német származású Jamil Mahuad Witt vezetésével. Az ország 2000-re pénzügyi káoszba süllyedt; a nemzeti bank elnökét 8 év börtönbüntetésre ítélték, az országban pedig a dollár lett a hivatalos fizetőeszköz.

Az államszocializmus bukása kihúzta az ideológiai talajt a latin-amerikai marxista mozgalmak lába alól, ugyanakkor megerősödtek az őshonosok jogaiért küzdő mozgalmak. A kilencvenes években Ecuadorban, Bolíviában egymást érték az indián jogvédő mozgalmak erődemonstrációi, igaz, ezek többnyire nem fegyveres küzdelmek, hanem (olykor erőszakos) tüntetések, tömegdemonstrációk, útlezárások formájában jelentkeztek. Az új évezredben az indián mozgalmak megtalálták az utat a parlamenti demokratikus képviselőlethez is. Napjaink politikai és közéletét a középpártok, baloldaliak és az indián mozgalmak diskurzusa jellemzi.

Bolíviában 2006-ban az indián származású, szakszervezeti múlttal rendelkező Evo Morales Ayma, a Szocialista Mozgalom jelöltje győzött az elnökválasztásokon. Morales 2005-ben Tiahuanacóban

Apu Mallkának, az indián népek királyának koronáztatta magát. Protekcionista politikával erősíti az állami szerepvállalást a kőolajiparban és a földgáztermelésben, földreformot hajtott végre, illetve 2006-ban meghirdette a kecsua és ajmara nyelvű oktatási programot.

Ecuadorban a hatalom fokozatosan a nemzeti és szocialista, az indián mozgalmak (CONAIE, Pachakutik) által is támogatott tömörülés kezébe került, amely 2007-ben választásokkal győzött. A venezuelai Hugo Chavezhez és a bolíviai Evo Moraleshez hasonló politikát folytató ecuadori elnök, Rafael Correa működésére jellemző, hogy új alkotmányozó nemzetgyűlést hívott össze, vagy hogy kiutasította az országból az IMF képviselőit.

A perui választásokat 2001-ben a magát indiánnak valló elnökjelölt, Alejandro Toledo nyerte; a 2006-os választásokon az APRA jelöltje, Alan García győzött, mögötte az ún. Nacionalista Pártot vezető, indián származású Ollanta Humala végzett a második helyen.